

Tarmiškumo bruožų nomenklatūra: nuo tarminių požymių prie tarmiškumo žymenų

Danguolė Mikulėnienė

Vilniaus universitetas, Kauno fakultetas
Kalbų, literatūros ir vertimo studijų institutas
Vilnius University, Lithuania
Muitinės g. 8, LT-44280 Kaunas, Lietuva
E. paštas danguole.mikuleniene@knf.vu.lt
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0001-7781-7236>

Moksliniai interesai: geolingvistika, baltų kalbų dialektologija, sinchroninė ir diachroninė akcentologija, morfonologija, kalbos istorija, lietuvių kalbotyros istorija
Scientific research: geolinguistics, dialectology of Baltic languages, synchronic and diachronic accentology, morphology, Lithuanian history, history of Lithuanian linguistics

Santrauka. Tarmiškumas esti susijęs su tam tikrais tarminės kalbos požymiais, iš kurių gana dažnai galima atpažinti kalbantįjį, t. y. numanyti, kad jis yra kitoks, nes kalba kitaip nei aplinkiniai, t. y. priklauso kitai tarminei bendruomenei. Tradiciškai manoma, kad tarmiškumas pirmiausia rodo tarmiškai kalbančio žmogaus sąsajas su vieta, t. y. vietoje, kurioje ta tarme kalbama ir iš kurios tikriausiai jis yra kilęs.

Sparčiai kintant tradicinėms tarmėms ir formuojantis regioniniams dialektams (regiolektams), pamažu kinta ir tarmiškumo samprata. Multimodaliosios dialektologijos požiūriu, tarmiškumas jau apima ne tiek vietas, kiek, apskritai, – erdves matmenį, į kurį įkomponuota ir nemažai sociolingvistinių kintamųjų: pavyzdžiui, tarmiškai kalbančio asmens lyties, amžiaus, išsilavinimo ir kt. Tam tikromis sąlygomis (pavyzdžiui, iš kaimo persikėlus gyventi į didmiestį) vieta tampa visai nesvarbus tarmiškumo kriterijus, jei gyventojas nepakeitė savojo kalbinio kodo.

Šiame straipsnyje nagrinėjami keli garsiniai tarminių tekstų fragmentai-stimulai, kurie parengti vykdant projektą „Regioninių variantų ir tariamosios bendrinės kalbos (kvazistandarto) sklaida XXI amžiaus pradžioje: percepcinis tyrimas“. Jais remiantis siekiama sistemškai įvertinti sunkiau kalbos vartotojų identifikuojamus tarminius blankuosius požymius, kurie, net ir kintant tradicinėms (pa)tarmėms dėl konvergencijos, divergencijos ar analoginio išlyginimo, vartotojų kalboje išlieka ilgiausiai. Būtent jie dažniausiai ir tampa esminiais skiriamaisiais regiolektų tarmiškumo žymenimis.

Straipsnyje aptariama tarminių požymių nomenklatūra: skiriamieji, būdingieji ir blankieji tarminiai požymiai, – tam tikru mastu atitinka Johano Taeldemano pasiūlytą trinarę tarminių ypatybių tipologiją, tačiau visiškai su ja nesutampa, nes pastaroji tarminius požymius vertina ne tiek iš pačios kalbos (resp. tarmės) sistemos, kiek iš vartotojo perspektyvos.

Reikšminiai žodžiai: lietuvių tarmės, tradicinė tarmė, regiolektas, tarminis fonetinis (fonologinis) požymis, tarmiškumo (tarmiškasis) žymuo.

Mokslinis projektas vykdomas Valstybinės lietuvių kalbos komisijos lėšomis (sutarties Nr. K2/2017/MTS-620000-223). Projekto trukmė 2017 06–2019 12, vadovė – prof. dr. Daiva Aliūkaitė.

Nomenclature of the Dialectal Attributes: from the Dialectal Features to the Dialectal Markers

Summary. Traditionally it is believed that the dialect first shows the person's interrelationship with the place, i.e., where the dialect is spoken and from which it probably comes. Rapid changes in traditional dialects and the formation of regional dialects (or regiolects) are gradually changing the concept of dialecticism. It also incorporates a number of sociolinguistic variables, such as gender, age, education, etc. This article examines several fragments of sound-stimulus texts that have been developed during the project *Distribution of Regional Variants and Quasistandard Language at the Beginning of the 21st Century: Perceptual Approach (Perceptual Categorisation of Variants)*, funded by the Commission of the Lithuanian Language (2017–2019, the head Prof Daiva Aliūkaitė).

The aim is to systematically evaluate the more imperceptible dialectal features that are more difficult to identify by users of the language, which, even in the context of traditional (sub)dialects due to convergence, divergence or analogue alignment, remain in consumer language longest. It is they who are often the most important distinctive signs of regiolectivity.

In the first decades of the 21st century, when the regiolects and other larger formations were formed, the term of the *dialectal features* in traditional dialectology gradually replaced with the *dialectal marker* corresponding to it. They are not synonyms – the dialectal feature is stable, whereas the dialectal marker is a floating element of the local language. Moreover, it is less phonologically marked.

In multimodal dialectology, phonological markers (or more precisely, their complete set) continue being important differential elements, but the value of morphological and derivative markers, in addition to phonological, clearly increases.

Although the dialectal markers show the heterogeneous and multi-layer nature of the Lithuanian language landscape of the 21st century, they cannot be mechanically removed from the territory in which they occur. Thus, the sociogeolinguistic methods are necessary to be applied to conduct a more detailed analysis.

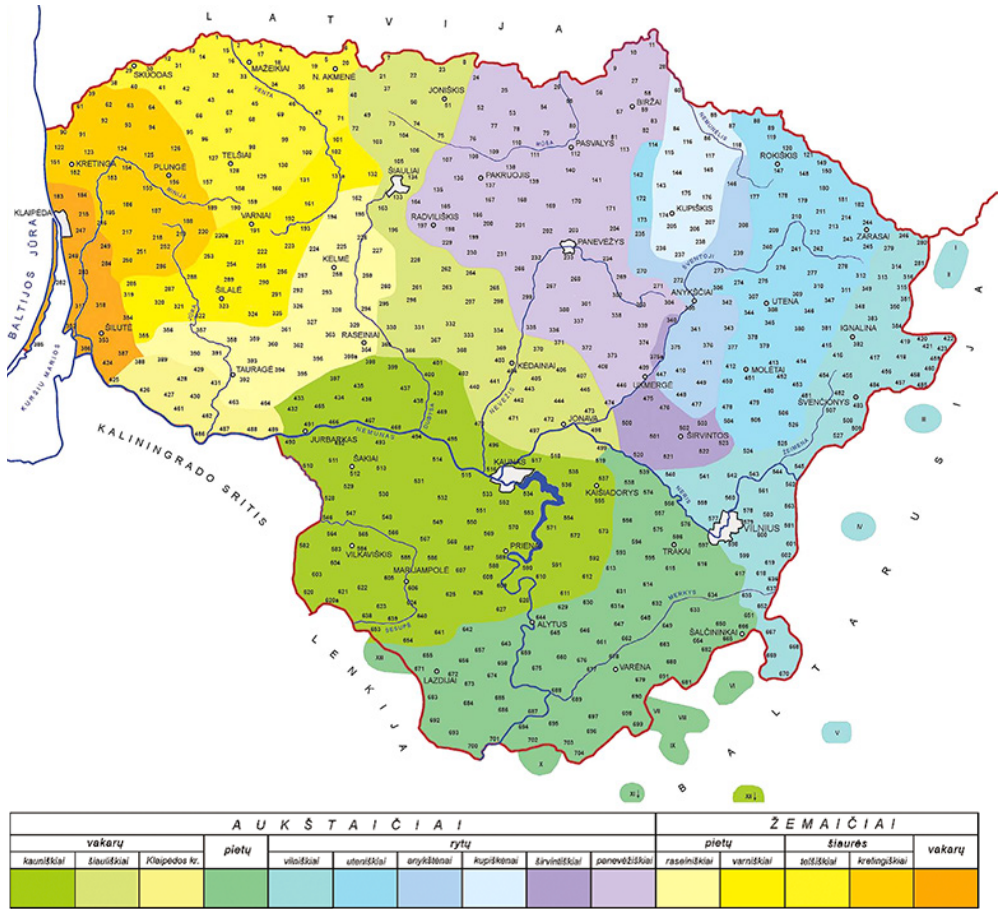
Keywords: Lithuanian dialects, traditional dialect, regiolect phonetic (phonological) features.

Danguolė Mikulėnienė yra Lietuvių kalbos instituto Geolingvistikos centro vadovė, vyriausioji mokslo darbuotoja. Nuo 2010 m. Mikulėnienė yra Vilniaus universiteto Kauno fakulteto Kalbų, literatūros ir vertimo studijų instituto profesorė. Jos tyrinėjimų sritys – diachroninė ir sinchroninė dialektologija, geolingvistika, akcentologija ir morfonologija, kalbos istorija, lietuvių kalbos norminimas ir mokymas. Kolektyvinių monografijų „XXI a. pradžios lietuvių tarmės: geolingvistinis ir sociolingvistinis tyrimas. Žemėlapiai ir jų komentarai“ (2014) ir „Baltu valodu atlants-Baltų kalbų atlasas-Atlas of the Baltic languages“ (2009, 2013) sudarytoja ir autorė, monografijų „Cirkumfleksinė metatonijs vardažodiniuose daiktavardžiuose ir jos kilmė“ (2005) ir „Lietuvių tarmėtyra: genezė, raida ir paradigmatai lūžiai. D. 1“ (2018) autorė, lietuvių tarmių tekstų ir žodynų, Juozo Senkaus rinktinės „Kalbotyros darbai“ (2006) viena iš sudarytojų. 2017 m. kartu su bendraautoriais parengė monografiją iš perceptyviosios dialektologijos tyrimų „Kalbos variantiškumas ir jo vertinimas perceptyviosios dialektologijos požiūriu: variantų ir vietų vaizdiniai“.

Danguolė Mikulėnienė is the head of the Centre of Geolinguistics and chief researcher at the Institute of the Lithuanian Language. Since 2010 Mikulėnienė is a professor at the Institute of Languages, Literature and Translation Studies at the Kaunas Faculty of Vilnius University. Her main interest lies in the fields of diachronic and synchronic dialectology, geolinguistics, accentuation and morphonology, history of language, Lithuanian language standardization and teaching. Mikulėnienė is the editor and author of collective monographs such as “Modern Geolinguistic Research in Lithuania: the Optimisation of Network Points and the Interactive Dissemination of Information” (2014) and “Baltu valodu atlants-Baltų kalbų atlasas – Atlas of the Baltic languages” (2009, 2013), the author of the monographs “Circumflex Metatony in the Nominal Nouns and its Origin” (2005) and “Lithuanian Dialectology: Genesis, development and Paradigmatic Breakthroughs. Part 1” (2018), one of the editors of dialect texts and dictionaries of the Lithuanian language, one of the compilers of Juozas Senkus selection „Kalbotyros darbai“ (2006). In 2017 together with other co-authors, she published the monograph in perceptive dialectology “Language Variation and Its Evaluation from the Perspective of Perceptual Dialectology: Images of Variants and Locations” (2017).

Įvadas

Tarmiškumas dažnai suvokiamas kaip kalbinis asmens savitumas, bet dažniausiai jis pripažįstamas kaip tam tikros žmonių grupės – bendruomenės, gyvenančios toje pačioje teritorijoje, – ypatumas. Kalbiniuose ir tarmių klasifikacijų žemėlapiuose nuo kitų šis plotas tarmėtyrininkų tradiciškai atibojamas įvairių izoglosių pluoštais, kurie parodo tradicinių (pa)tarmių ribas (žr. 1 pav.).

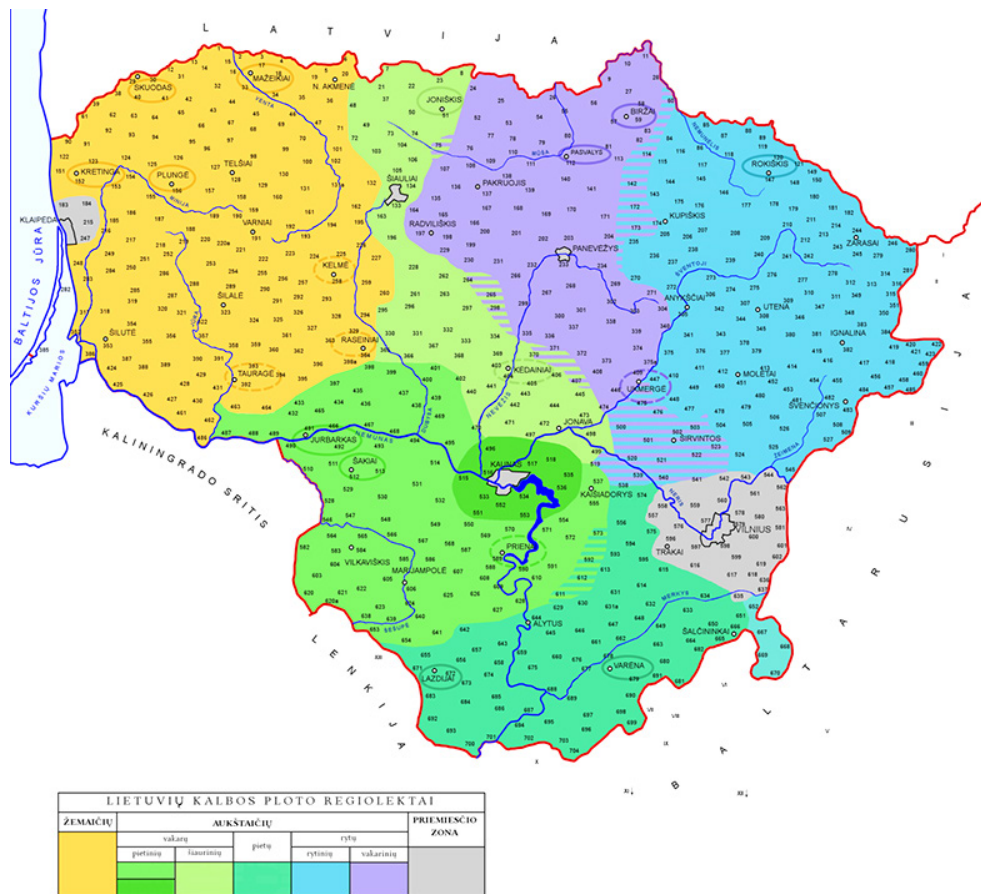

1 pav. Tradicinės lietuvių tarmės

Skaitmenimis pažymėtos gyvenamosios vietovės, kuriose buvo renkama tarminė medžiaga *Lietuvių kalbos atlasui* (toliau – *LKA*).

Greitinamoji lietuvių tarmių klasifikacijų analizė rodo, kad lietuvių kalbos plotas nuo XIX a. pabaigos ir per visą XX amžių kito palyginti nesmarkiai: pagal tuos pačius požymius patarmės palyginti nesunkiai atpažįstamos visose klasifikacijose: tai rodo gana nežymi izofonų slinktis (Geržotaitė, Mikulėnienė 2014). Taigi nors sąlygiškai kalbama apie ribas, jų realiai kaip ir nėra, jei kalbos variantiškumas suvokiamas kaip (pa)tarmių ir kitokių vietinių kalbos variantų kontinuumas, t. y. natūrali jų tąša (Aliūkaitė, Mikulėnienė 2014b: 257–258 ir ten nurod. lit.).

Laikantis šios ideologijos, tarminės lietuvių kalbos situacija dar kartą įvertinta XXI a. pradžioje, pakartotinai atlikus stebėseną ir lauko tyrimus maždaug 734 gyvenamosiose Lietuvos vietovėse, kurios XX a. šeštajame dešimtmetyje (ir dar anksčiau) buvo pasirinktos kaip atraminiai *Lietuvių kalbos atlaso* (toliau – *LKA*) punktai (plačiau žr. Mikulėnienė 2013: 70–91; 2014: 113–123).

2 pav. Lietuvių kalbos regioniniai dialektai (regiolektai) XXI a. pradžioje

2010–2014 m. tarminių duomenų analizė parodė, kad šiuo metu Lietuvos teritorijoje ryškėja bent šešios stambesnės tarmiškumo zonos – regioniniai dialektai, arba regiolektai, besiformuojantys tradicinių lietuvių patarnių pagrindu (Aliūkaitė, Mikulėnienė 2014b: 260–262) (žr. 2 pav.). Tai:

- (1) žemaičių regiolektas (apimantis šiaurės ir pietų žemaičių patarnių plotą ir slenkantis į vakarus, taip pat į rytus šiaurinėje ploto dalyje);
- (2) ir (3) pietinis ir šiaurinis vakarų aukštaičių regiolektai (besiformuojantys vakarų aukštaičių kauniškių ir šiauliškių patarnių plotuose);
- (4) pietų aukštaičių regiolektas (apimantis didžiąją ploto dalį tradicinių pietų aukštaičių, tradiciškai vadinamų dzūkais);
- (5) ir (6) vakarinis ir rytinis rytų aukštaičių regiolektai (besiformuojantys tradicinių panevėžiškių ir širvintiškių bei uteniškių, anykštėnų ir kupiškėnų plotuose).

Kaip jau minėta, šie tarmiškumai teritoriškai nesunkiai identifikuojami visame plote, bet jų ribos nėra statiškos: visoje Lietuvoje pastebėta ribų kaitumo požymių, t. y. stipresnių patarmių (šnektų) elementų skverbimosi į kaimyninių šnektų teritorijas. Be to, naujieji regiolektiniai dariniai iš esmės yra ne kas kita, o kaip jų tarpusavio santykių ir santykių su bendrine kalba atspindys (plačiau žr. Hinskens ir kt. 2005: 1–50).

Taigi šio straipsnio tikslas – pristatyti modelį, iliustruojantį regiolektinio tarmiškumo bruožų nomenklatūros kaitą, grįstą kalbinių (tarminių) regiolektų ypatybių, kuriomis remiantis vienas regiolektas atskiriamas nuo kito, analize.

Iliustracinė modelio medžiaga – projekto „Regioninių variantų ir tariamosios bendrinės kalbos (kvazistandarto) sklaida XXI amžiaus pradžioje: percepcinis tyrimas“ percepciniam eksperimentui parengti 8 tekstai-stimulai.

Projektu „Regioninių variantų ir tariamosios bendrinės kalbos (kvazistandarto) sklaida XXI amžiaus pradžioje: percepcinis tyrimas“ siekiama, taikant perceptyviosios dialektologijos principus, tirti paprastųjų kalbos bendruomenės narių percepcinę kompetenciją. Taigi percepciniam eksperimentui buvo pasirinkti kiekvieną regiolektą atspindintys tekstai-stimulai (žemaičių regiolektui – B ir E, šiauriniam vakarų aukštaičių regiolektui – C, pietiniam vakarų aukštaičių regiolektui – G, pietų aukštaičių regiolektui – A ir D, vakariniam rytų aukštaičių regiolektui – F, rytiniam rytų aukštaičių regiolektui – H stimulus).

Tekstai-stimulai parengti iš vietinių (gimtatarmių) įvairaus amžiaus pateikėjų, išlaikusių aiškią tartį ir kalbančių natūraliu kalbos tempu, spontaniškos kalbos fragmentų. Visų įrašų trukmė – vos kelios sekundės (A – 0:14 min, B – 0:19 min, C – 0:15 min, D – 0:18 min, E – 0:15 min, G – 0:18 min, H – 0:17 min). Kaip matyti, kiekvienas tekstas-stimulus yra užšifruotas ir pažymėtas atsitiktine tvarka pasirinktu raidiniu simboliu. Straipsnyje jie pateikiami užrašyti tarptautine fonetine abėcėle (TFA, angl. *International Phonetic Alphabet*) transkripcija¹. Greta pateikiamas jų perrašas (žr. 2 lentelę). Pažymėtina, kad eksperimentui pasirinktuose fragmentuose nėra ryškių (skiriamųjų ar būdingųjų) tarmiškumo požymių.

Projekto objektas – percepcinė variantų kategorizacija – numato tam tikrus veiklos etapus: 1) regiolektinių tekstų-stimulų duomenyno parengimas²; 2) regiolektinių tekstų-stimulų kvalifikacijų tarmiškumo bruožų sklaidos požiūriu parengimas; 3) regiolektinių tekstų-stimulų percepcijos eksperimentų organizavimas; 4) regiolektinių tekstų-stimulų objektyviųjų ir subjektyviųjų kvalifikacijų paprastojo kalbos bendruomenės nario vertinimu nustatymas bei apibendrinimas.

Taigi šio straipsnio tikslo – pristatyti modelį, iliustruojantį regiolektinio tarmiškumo bruožų nomenklatūros kaitą – realizacija susijusi su 2-uoju projekto etapu. Regiolektinių tekstų-stimulų charakteristikos tarmiškumo bruožų sklaidos požiūriu yra reikalingos kaip

¹ Lietuvoje TFA transkripcija dar palyginti retai vartojama, tačiau ji pasirinkta dėl to, kad tolesnei duomenų analizei būtų galima taikyti kompiuterines programas (plačiau žr. Bakšienė, Čepaitienė 2017a: 105–135; Bakšienė, Čepaitienė 2017b: 203–229).

² Pridurtina, kad kiekvienas iš etatų susijęs su keliomis veiklomis (pvz., pirmasis apima vietų ir informantų atranką, tekstų kritinę analizę turinio ir tarmiškumo požiūriu), bet jų išsami aptartis ir analizė nėra šio straipsnio tiriamasis dalykas.

lyginamosios atskaitos sistemos tiriamųjų, dalyvaujančių percepcijos eksperimentuose, tarmiškumo ar netarmiškumo (bendrinės kalbos ar tariamos bendrinės kalbos) vaizdiniais vertinti.

Kitame projekto etape, vykdant percepcijos eksperimentus – kai paprastieji kalbos bendruomenės nariai pagal tam tikrus kriterijus vertina minėtus 8 regiolektinius tekstus-stimulus – nustatoma, kurios tarminės ypatybės paprastųjų kalbos bendruomenės narių neatskiriamos kaip tarminės ir klaidingai identifikuojamos kaip bendrinės kalbos charakteristikos (plačiau žr. Aliūkaitė 2009: 160–187; Aliūkaitė, Mikulėnienė, Čepaitienė, Geržotaitė 2017: 179–180; 222–223; Geržotaitė 2018: 76–101; Kardelytė-Grinevičienė 2018: 1–12).

Modelis, iliustruojantis regiolektinio tarmiškumo bruožų nomenklatūros kaitą, grindžiamas kalbinių (tarminių) regiolektų ypatybių analize, taigi tyrimo objektas – garsinės (t. y. fonetinės ir fonologinės) dviejų – žemaitiškojo ir aukštaitiškojo – tekstų-stimulų ypatybės. Todėl naudojamosi fonologijoje įprastu distribuciniu metodu.

Tarminių požymių nomenklatūra

Johanas Taeldemanas tarminius požymius į pirminius, antrinius ir tretinius klasifikuoja iš vartotojo perspektyvos: pirminiai požymiai vartotojų pirmiausia pastebimi, nesunkiai atpažįstami ir antriniai, o tretiniai aptinkami rečiau siai ar net gali būti iš viso nepastebėti (Taeldeman 2005: 233–248, Aliūkaitė, Mikulėnienė 2014a: 46–47).

Lietuvių tarmėtyroje ši klasifikacija koreliuoja su skiriamaisiais, būdingaisiais ir blankiaisiais (pa)tarmių požymiais (žr. 1 lentelę).

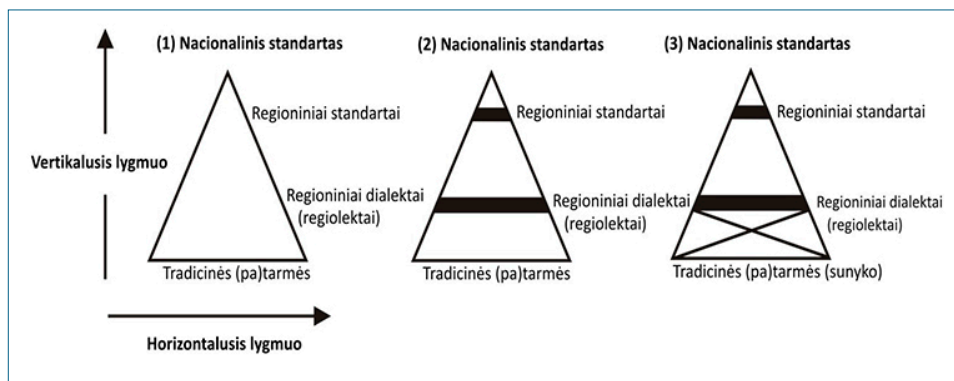
1 lentelė. Tarminių požymių nomenklatūra

Tarmių požymių klasifikacija pagal Taeldemaną	Lietuvių tarmių požymių klasifikacija	Pavyzdžiai
Pirminiai	Skiriamieji	nevienodas <i>ie, uo</i> atliepimas
Antriniai	Būdingieji	nevienodas <i>an (*a), en (*e)</i> atliepimas
Tretiniai	Blankieji	

Dėl konvergencijos ir išlyginimo poveikio pirmiausia vartotojų „trinami“ pirminiai (skiriamieji) bei antriniai (būdingieji) požymiai (Hickey 2003: 351). Tačiau iki šiol beveik visame lietuvių kalbos plote jie yra išlikę, tik skirtingų kartų kalbėtojų realizuojami nevienodu laipsniu (žr. 2 lentelėje pateiktą B tekstą). Šiame žemaičių regiolektą atspindinčiame tekste esama išlikusių žemaičiams būdingų ypatybių – pavyzdžiui, balsio *o* dvibalsinimo (plg. 'prûotã „proto“ greta 'prõ:ta).

Skiriamųjų ir būdingųjų požymių „ištrynimasis“, be abejo, veikia tradicines (pa)tarmes ir šnektas, sparčiai mažina jų diferenciaciją – taigi sudaro kuo palankias sąlygas formuotis regioniniams dialektams, žr. 3 pav.

Todėl visiškai suprantama, kad identifikuojant regiolektus tarminiai jų skirtumai dažniausiai išryškėja tik per tretinius blankiuosius požymius, kurie pagal tarmiškumo laipsnį

3 pav. Regioninių dialektų formavimosi modelis (Auer, Hinskens 1996)

ties kalbininkų, tiek ir kalbos vartotojų požiūriu paprastai apibūdinami kaip labai neryškūs ir labai menki (Taeldeman 2005: 233–248). Toks tekstas gali būti sunkiau atpažįstamas kaip tarminis ir sunkiau siejamas su kuriuo nors regiolektu (Aliūkaitė 2009: 160–187, Aliūkaitė, Mikulėnienė 2014b: 257–262).

Taigi regiolektų radimosi ir gyvavimo tarpsniais blankieji bruožai įgyja papildomą – skiriamąją (distinktyvinę) funkciją. Todėl išauga ir jų vertė. Tereikia išsiaiškinti, kaip tai realizuojama regiolektuose.

Tekstai-stimulai – tarmiškosios kalbos atspindys

Kaip minėta, percepciniam eksperimentui buvo pasirinkti kiekvieną regiolektą atspindintys tekstai-stimulai (žemaičių regiolektui – B ir E, šiauriniam vakarų aukštaičių regiolektui – C, pietiniam vakarų aukštaičių regiolektui – G, pietų aukštaičių regiolektui – A ir D, vakariniam rytų aukštaičių regiolektui – F, rytiniam rytų aukštaičių regiolektui – H stimulus). Nesunku atspėti, kad stimulų skaičių lėmė regiolekto teritorijos dydis (todėl žemaičių ir pietų aukštaičių regiolektams proporcingai skirta ne po vieną, o po du fragmentus). Kiekviename atrinktame tekste galima išskirti ne vieną, o bent kelis ir daugiau tarmiškosios kalbos požymių.

Modelis, iliustruojantis regiolekcinio tarmiškumo bruožų nomenklatūros kaitą, šiame straipsnyje iliustruojamas dviejų – žemaitiškojo ir aukštaitiškojo – stimulų pavyzdžiais (žr. 2 lentelę).

Suprantama, kad labai ribotos apimties tekste-stimule negali atsispindėti visos tam regiolektui būdingos blankiosios ypatybės. Tačiau pastebėtina, kad, be fonetinių (fonologinių) požymių (jiems priskiriama ir prozodija), tarminių arealų identifikacijai taikytini ir morfologiniai (derivaciniai) požymiai: dauguma respondentų įvardija galūnių trumpinimą, nesunkiai atpažįsta savitas morfologines formas ir pan.

Būtina pabrėžti, kad šiuo metu tarmiškumas negali būti išsamiai apibūdinamas vien tik horizontaliaisiais parametrais, nes vis svarbesni tampa vertikalieji sociumo (bendruomenės) santykiai.

2 lentelė. Tekstų-stimulų tarmiškumas

Tekstas-stimulus (transkripcija)	Tekstas-stimulus (perrašas)	Tarmiškumo atvejai
B	tekstas	
nu 'kazkeip 'suŋku gal 'u'ė-r'ė'nt 'n'ė's mo'k'i:kla ir mo'k'i:kla ,un'iu'er's'i't'ėts ir ,un'iu'er's'i't'ėts 'af t'ok's 'zmo:gus 'esu p'r'is'i't'ā'ikbu ir su 'z'mon'im 'n'ė-r b'en'dra'v'ima pr'o'b'l'emu' t'e' m'ā'n 'kazkeip n'ė'bu'ā n'ei n'ei 'kazko'k'ū pr'o'b'l'emu 'n'ėk labe' g'r'ė'i't su 'tū: su 'grup'ε sus'idr'o'v'ga'ū'om ir ir 'u'isa 'k'ita 'tas ,un'iu'er's'i't'ėts 'pr'ūtā n'ė'p'r'id'ėd 'ā'ŋku 'tu i'f's'i'la'v'in'i 't'ė'ñ ,u'isa'pus'ij'kei d'u b'ėt ir t'ė: 'jeigu tu 't'ė'ñ 'pr'ō:ta 'n'ėtur'i	Nu kažkaip sunku gal ver- tint, nes mokykla yr moky- kla, universitets yr univer- sitets. Aš toks žmogus esu, prisitaikau, ir su žmonėm nėr bendravimo problemų, tai man kažkaip nebūna nei, nei kažkokių problemų, nie- ko. Labai greit su ta, su gru- pe susidraugavom ir, ir visa kita. Tas universitets proto neprieded. Aišku, tu išsilavini ten, visapusiškai dau(g), bet ir tai – jeigu tu proto neturi...	balsių <i>ė</i> ir <i>o</i> dvibalsinimas (prūtā „proto“ greta prō:ta, un'iu'er's'i't'ėts „universitets“ ir kt.); atvirojo baltio <i>o</i> tarimas žodžio gale (prō:ta „proto“); kirčio atitraukimas (mo'k'i:kla „mokyklā“, 'esu „esū“, 'n'etur'i „neturi“ ir kt.); žodžio galo trumpinimas (un'iu'er's'i't'ėts „universitet(a)s“; ir „yr“, 'n'ė-r „nėr“ ir kt.) ir pan.
H	tekstas	
'mō:k'om'ėš r'ė'k'ūš't'ėš 'mō:k'om'ėš s'p'g'p'ū's 'el'g'ė's'ė 'f'u'ė'ñ'i'f'j'ām u'š'sas ual's'i't'i:b'ī'n'ė's' f'u'ė'n'ė's 'sa'v'p'f'u'ė'n'ė's 't'ė'i i'k'ū'r'i'mas 'm'ū:s'ū at 'ats'i'k'ū'r'i'mas p'r'i'ēf 'ka'ra j'eu 'bu'v'p'p'ī'r'i'm'j'ėj' f'p'ū'l'ė'i' dal'i'ū'ā'ū'j'em la'ė'i' d'p'ok u'š's'k'ė'u: 'sp'o'r'ė'ī'n'ū'v'ar'i'z'f'i'b'ū t'ū'r'ė:j'om 'u'ī'r'p'ū'ė's tr'o'v'k'i'm'ō k'ō'm'ā'n'da da'ba'i' n'ė't n'ė'ga'l'ū pasa'k'i't ar 'tu'r'i' j'eu'n'i'mas	Mokomės rikuotės, mo- komės saugaus elgesio, švenčiam visas valstybines šventes. Savo šventes: tai iškūrimas mūsų ar atsikū- rimas. Prieš karą jau buvo pirmieji šauliai. Dalyvau- jam – labai daug visokių sportinių varžybų. Turėjom virvės traukimo komandą. Dabar net negaliu pasakyt, ar turi jaunimas.	trumpųjų kirčiuotų balsių <i>i</i> ir <i>u</i> ilginimas (i'k'ū'r'i'mas „iškūri- mas“, 'bu'v'p' „buvo“, 'tu'r'i' „turi“, j'eu'n'i'mas „jaunimas“); trumpųjų kirčiuotų <i>a</i> ir <i>e</i> ilgini- mas tam tikrose žodžių formose ('sa'v'p' „savo“); kirčio neatitraukimas (u'š'sas „visas“, f'u'ė'n'ė's „šventes“) ir pan.

Regiolektų tarmiškumo matricos

Tarmiškumą atspindinčios kalbos ypatybės gali būti fiksuojamos regiolektų tarmiškumo matricoje, į kurią stengtasi įtraukti kiek įmanoma daugiau įvairių teoriškai galimų tarmiškumo atvejų. Ją sudarant remtasi ankstesnių publikacijų ir projektų duomenimis (LKTCH 30–31, 200–201 (i'kljos); Aliūkaitė, Jaroslavienė, Meiliūnaitė Mikulėnienė 2014: 63, 385–398; taip pat žr. http://www.tarmes.lt/index_meniu.php?id=5).

Šiuo konkrečiu atveju matricoje atsispindi tik nagrinėtuose tekstuose-stimuluose pateikti fonetiniai (fonologiniai) žymenys – paprastai jie žymimi plusais (ar minusais) (žr. 3 lentelę)³.

3 lentelės, – pavyzdžiui, aukštaitiškojo regiolekto, – duomenis galima sugretinti su su jo pagrindą sudariusios tradicinės aukštaičių uteniškių patarmės duomenimis (žr. 4 lentelę).

³ Morfologinių (ir derivacinių) žymenų charakteristika bus aptarta kitose publikacijose.

3 lentelė. Fonologiniai regiolektų tarmiškumo žymenys

TARMIŠKUMO ŽYMENYS	(Ne)kirčiuoti <i>ie, uo</i>	Kirčiuoti <i>an, en</i>	Kirčiuoti <i>a, e</i>	Ilgieji nekirčiuoti <i>é, o</i>	Ilgieji nekirčiuoti <i>y, ū</i>	Trumpieji kirčiuoti <i>a, e</i>	Trumpieji kirčiuoti <i>i, u</i>	Minkštieji <i>č, dž</i> it <i>t(v), d(v)</i>	Priebalsių kietinimas	Kirčio atitraukimas	Akūto variantai	Cirkumflekso variantai
Žemaičių regiolektas (<i>B</i> stimulus)	+			+						+		
Rytinis rytų aukštaičių regiolektas (<i>H</i> stimulus)						+	+			-		

4 lentelė. Fonologiniai rytų aukštaičių uteniškių patarmės požymiai

TARMIŠKUMO ŽYMENYS	(Ne)kirčiuoti <i>ie, uo</i>	Kirčiuoti <i>an, en</i>	Kirčiuoti <i>a, e</i>	Ilgieji nekirčiuoti <i>é, o</i>	Ilgieji nekirčiuoti <i>y, ū</i>	Trumpieji kirčiuoti <i>a, e</i>	Trumpieji kirčiuoti <i>i, u</i>	Minkštieji <i>č, dž</i> it <i>t(v), d(v)</i>	Priebalsių kietinimas	Kirčio atitraukimas	Akūto variantai	Cirkumflekso variantai
Rytų aukštaičiai uteniškiai	+	+	+	+	+	+	+	$\begin{matrix} - \\ (+) \end{matrix}^*$	+	$\begin{matrix} - \\ (+) \end{matrix}^{**}$		

* Pačiuose pietrytiniuose uteniškių pakraščiuose užfiksuota pavienių dzūkavimo atvejų senosios kartos kalboje – minkštosios *č, dž* afrikatos atliepiamos kaip *c, dz* (LKTCH 126).

** Dauguma uteniškių kirčio iš galinės dažniausiai neatitraukia, tačiau kai kuriose vietovėse esama išimčių (plačiau žr. LKTCH 126–127).

Iš šio sugretinimo matyti, kad regiolektas atspindimas akivaizdžiai per blankiai, jei tradiciškai būtų atsižvelgiama tik į tarminių variantų klasifikacijas pagal skiriamuosius ir būdinguosius požymius. Taigi automatiškai tarminio požymio sampratos į regiolektinį tarmiškumo lygmenį perkelti negalima.

Tarmiškieji regiolektų žymenys

Tai padaryti trukdo įvairuojanti požymių realizacija: vienas ir tas pats respondentas nejučia gali pagreičiui vartoti tarmiškąją ir netarmiškąją formas (žr. B tekstą-stimulą 2 lentelėje). Kitaip tariant, visi blankieji požymiai gali būti slankūs tiek horizontaliosios, tiek vertikaliosios konvergencijos atvejais.

Horizontalusis jų slankumas susijęs su ryškių kalbinių variantų ribų nebuvimu. Kiekviename tiriamame plote (ypač jo pakraščiuose) galima išgirsti ne tik tradicinei pamatinei tarmei būdingų bruožų relikto, bet ir kaimyninės teritorijos ypatybių (ypač jei ten yra urbanistinė zona, veikianti kaip ekonominės traukos centras).

Vertikalusis slankumas sietinas su kalbėtojo asmenybe ir jo sociodemografiniais kintamaisiais – lytimi, išsilavinimu, pažiūromis ir kt. Tyrimo metu būtina reikia atsižvelgti į respondentų amžių. Apibendrintas sociolingvistinis vyriausiosios kartos atstovo portretas atspindi menčiau išsilavinusį, palyginti sėslų, užsiimantį agrarine veikla ar amatais, žmogų, kuriam nebūdingos intelektualinės profesijos (Aliūkaitė, Meiliūnaitė, Mikulėnienė 2014: 263–264). Todėl šiuolaikiniame sociolingvistiniame Lietuvos kontekste jis palyginti dažnai dar įvardijamas kaip tradicinės tarmės atstovas, atitinkantis daugelį NORM (angl. *non-mobile older rural male*) kriterijų (Aliūkaitė, Mikulėnienė 2014a: 32 ir ten nurod. lit.).

Viešosios kalbos diskursuose dominavo ne tarminė, o bendrinė lietuvių kalba, kai brendo vidurinėsios kartos atstovai, dažnai jau turintys aukštesnįjį ar net aukštąjį išsilavinimą, užsiimantys intelektine ar jai artima veikla ir turintys mobilumo patirties. Taigi vidurinėsios kartos atstovai geriausiai atspindi vadinamąją vertikaliąją kaitą, t. y. tarminės kalbos konvergenciją ar išlyginimą su bendrine kalba, nes „jų vartojamas kalbinis kodas – puikus kalbos regionalizacijos atspindys, kuris leidžia konstatuoti naujųjų dialektų arba regiolektų formavimąsi“ (Aliūkaitė, Meiliūnaitė, Mikulėnienė 2014: 265).

Kur kas daugiaplaniškesnė, pasak tyrėjų, yra jauniausiosios kartos atstovų kalba. Dažnai jaunimas vartoja tokį kalbinį kodą, kuriame išlaikyti ryškiausi, žymėtieji tarmiškumo bruožai, arba tokį, kuriame išlikę tik blankieji tarmės požymiai (Aliūkaitė, Meiliūnaitė, Mikulėnienė 2014: 265–266).

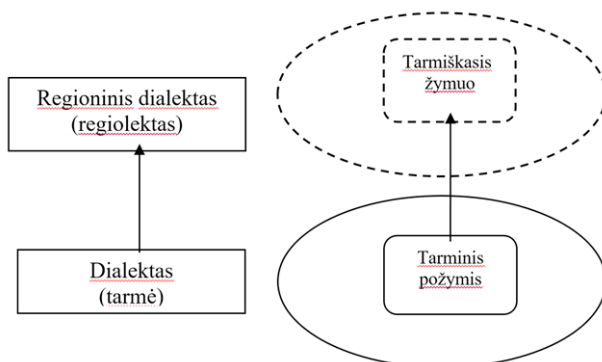
Taigi toje pačioje vietovėje gyvenančių ir panašų išsilavinimą turinčių šios kartos atstovų kalboje galima pastebėti labai ryškių skirtumų: ryškūs požymis vieno asmens šnekoje gali beveik (ar visai) nesikartoti kito kalboje. Todėl, apibendrintai kalbant apie regiolektus, tarmiškumo bruožus tiksliau įvardija jau ne *tarminio požymio*, o *tarmiškojo žymens* sąvoka (žr. 4 pav.).

Tiesa, apibūdinant naujuosius teritorinius tarmiškuosius darinius, diferencinę (skiriamąją) reikšmę igis jau ne pavieniai žymenys, o visas jų kompleksas.

Taigi XXI a. pirmaisiais dešimtmečiais, formuojantis regiolektams ir kitokiems stambesniems tarmiškiesiems dariniams, tradicinėje dialektologijoje įsigalėjusį *tarminio požymio* terminą gali keisti savaip jį atitinkantis *tarmiškasis žymuo*.

Šie terminai nėra sinonimai – tarminis požymis yra *stabilusis*, o tarmiškasis žymuo – *slankusis* tarmiškiosios kalbos elementas. Kuo jis slankesnis, tuo mažiau fonologiškai žymėtas. Multimodalioje dialektologijoje fonologiniai žymenys (tiksliau – visas jų

kompleksas) ir toliau išliks kaip svarbūs diferenciniai elementai, tačiau akivaizdžiai didės morfologinių ir derivacinių žymenų, savaip papildančių fonologinius, vertė.

4 pav. Tarmiškumo bruožų kaita

Nors tarmiškumo žymenys rodo kalbinio XXI a. Lietuvos kraštovaizdžio *daugialuoksniskumą ir heterogeniškumą*, jie negali būti mechaniškai atplėšiami nuo teritorijos, kurioje reiškiasi. Taigi išsamesnei jų analizei taikytini sociogeolingvistiniai metodai.

Regioninio tarmiškumo analizės perspektyvos

Taigi nesunku pastebėti, kad šiame straipsnyje aprašytas regioninio tarmiškumo analizės modelis leis objektyviai įvertinti tiriamųjų, dalyvaujančių percepcijos eksperimentuose, tarmiškumo ar netarmiškumo (bendrines kalbos ar tariamos bendrinės kalbos) vaizdinius. Ir ne tik.

Pirmiausia jis svarbus tiriant tarmiškumo pokyčius Lietuvos regionuose multimodaliosios dialektologijos požiūriu. Tarminių fonologinių požymių ir jų virsmo tarmiškaisiais žymenimis fiksavimas matricomis sudaro galimybę dialektologams pastebėti ir įvertinti menkiausius tarmiškumo elementus – net ir tuos, kurie tradicinėje dialektologijoje buvo vetinami kaip *pusiau tarminė kalba, sugadinta tarmė* ir pan.

Toks tarminių faktų fiksavimo būdas leidžia surinktus duomenis įvertinti ne tik kokybiniais, bet ir kiekybiniais – dialektometrijos – metodais.

Literatūra

Aliūkaitė, D., 2009. Bendrinės kalbos vaizdiniai: *kvazistandarto* problema. *Respectus philologicus*, 16(21)A, 160–187.

Aliūkaitė, D., Jaroslaviėnė, J., Meiliūnaitė, V., Mikulėnienė, D., 2014. Tarminių duomenų analizės principai. Tarmių aprašo metodika. In: *XXI a. pradžios lietuvių tarmės: geolingvistinis ir sociolingvistinis tyrimas. Žemėlapiai ir jų komentarai*. Sud. D. Mikulėnienė, V. Meiliūnaitė. Vilnius: leidykla „Briedis“, 63–75, 385–398. <https://doi.org/10.11649/abs.2015.007>

Aliūkaitė, D., Meiliūnaitė, V., Mikulėnienė, D., 2014. Apibendrinimas: dinamiškumo samprata tarmių kaitos laikotarpiu. In: *XXI a. pradžios lietuvių tarmės: geolingvistinis ir sociolingvistinis tyrimas. Žemėlapiai ir jų komentarai*. Sud. D. Mikulėnienė, V. Meiliūnaitė. Vilnius: leidykla „Briedis“, 263–266. <https://doi.org/10.11649/abs.2015.007>

Aliūkaitė, D., Mikulėnienė, D., 2014a. Geolingvistika: Ideologija, teorija ir metodai. Pagrindinės sąvokos. In: *XXI a. pradžios lietuvių tarmės: geolingvistinis ir sociolingvistinis tyrimas. Žemėlapiai ir jų komentarai*. Sud. D. Mikulėnienė, V. Meiliūnaitė. Vilnius: leidykla „Briedis“, 29–47. <https://doi.org/10.11649/abs.2015.007>

Aliūkaitė, D., Mikulėnienė, D., 2014b. Geolektų ir regioninių dialektų formavimosi ypatumai. *XXI a. pradžios lietuvių tarmės: geolingvistinis ir sociolingvistinis tyrimas. Žemėlapiai ir jų komentarai*. Sud. D. Mikulėnienė, V. Meiliūnaitė. Vilnius: leidykla „Briedis“, 257–262. <https://doi.org/10.11649/abs.2015.007>

Aliūkaitė, D., Mikulėnienė, D., Čepaitienė, A., Geržotaitė, L., 2017. *Kalbos variantiškumas ir jo vertinimas perceptyviosios dialektologijos požiūriu: variantų ir vietų vaizdiniai*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.

Auer, P., Hinskens, F., 1996. The Convergence and Divergence of Dialects in Europe. New and Not So New Developments in Old Area. *Sociolinguistica*, 10, pp.1–25. Tübingen: Max Niemeyr. <https://doi.org/10.1515/9783110245158.1>

Bakšienė, R., Čepaitienė, A., 2017a. Tarptautinės fonetinės abėcėlės taikymo lietuvių tarmių garsams galimybės. *Baltistica*, 52(1), 105–135. <https://doi.org/10.15388/baltistica.52.1.2303>

Bakšienė, R., Čepaitienė, A., 2017b. Lietuvių tarmių transkripcija: tradicija ir IPA. *Linguistica Lettica*, 25, 203–229.

Geržotaitė, L., 2018. Šiaulių jaunuolių kalbinė gimtinė mentaliniuose žemėlapuose. *Kalbos istorijos ir dialektologijos problemos* 5. Sud. R. Bakšienė, N. Morozov. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 76–101. <https://doi.org/10.15388/verb.2016.7.10288>

Geržotaitė, L., Mikulėnienė, D., 2014. Geolektų ir regiolektų formavimasis Lietuvoje: žemėlapis ir komentarai. In: *XXI a. pradžios lietuvių tarmės: geolingvistinis ir sociolingvistinis tyrimas. Žemėlapiai ir jų komentarai*. Sud. D. Mikulėnienė, V. Meiliūnaitė. Vilnius: leidykla „Briedis“ XIII žemėlapis ir komentarai; sp. įklijta. <https://doi.org/10.11649/abs.2015.007>

Hickey, R., 2003. How and Why Supraregional Varieties Arise. Eds. M. Dossena, Ch. Jones. In: *Insights into Late Modern English*. Frankfurt: Peter Lang, pp.351–373.

Hinskens, F., Auer, P., Kerswill, P., 2005. The Study of Dialect Convergence and Divergence: Conceptual and Methodological Consideration. Eds. P. Auer, P. Kerswill, F. Hinskens. *Dialect Change. The Convergence and Divergence of Dialects in Contemporary Societies*. Cambridge: Cambridge University Press, pp.1–50. Prieiga: <http://www.tarmes.lt/index_meniu.php?id=5> [Žiūr. 2018 12 26]. <https://doi.org/10.1017/cbo9780511486623.003>

Kardelytė-Grinevičienė, D., 2018. Kvazistandarto variantas: jaunosios kartos aukštaitiškojo arealo atstovų požiūris. *Lietuvių kalba*, 12. Prieiga: <www.lietuviukalba.lt> [Žiūr. 2018 12 26].

LKTCH – *Lietuvių kalbos tarmių chrestomatija*, 2004. Sud. R. Bacevičiūtė, A. Ivanauskienė, A. Leskauskaitė, E. Trumpa. Vilnius: Lietuvių kalbos instituto leidykla. <https://doi.org/10.15388/baltistica.15.1.1262>

Mikulėnienė, D., 2013. Lietuvių tarmių tinklas: jo ištakos ir optimizacija. *Acta Linguistica*, 68, 70–91.

Mikulėnienė, D., 2014. Tinklo sudarymas ir raida XX a. antrojoje pusėje. In: *XXI a. pradžios lietuvių tarmės: geolingvistinis ir sociolingvistinis tyrimas. Žemėlapiai ir jų komentarai*. Sud. D. Mikulėnienė, V. Meiliūnaitė. Vilnius: leidykla „Briedis“, 113–123. <https://doi.org/10.11649/abs.2015.007>

Taeldeman, J., 2005. Polarisation Revisited. In: *Language Variation – European Perspectives: Selected Papers from the Third International Conference on Language Variation in Europe (ICLaVE 3)*. Ed. F. Hinskens. Amsterdam: Benjamins, pp.233–248. <https://doi.org/10.1075/silv.1.15tae>